આદિ શંકરાચાર્ય વિરચિત

તત્વ બોધ

ગુજરાતી અનુવાદ

શ્રી ગોર

શ્રી ૐ શાંતિ આશ્રમ નવા ઢૂવા, વાયા: વાંકાનેર, જી. રાજકોટ. પીન કોડ : ૩૬૩ ૬૨૧

આદિ શંકરાચાર્ય વિરચિત

તત્વ બોધ

ગુજરાતી અનુવાદ

શ્રી ગોર

શ્રી ગોર ધામ
નવા ઢુવા

શ્રી ૐ શાંતિ આશ્રમ

નવા ઢૂવા, વાયા: વાંકાનેર, જી. રાજકોટ. પીન કોડ : ૩૬૩ ૬૨૧

પ્રથમ આવૃતિ : ૧૪ એપ્રિલ ૨૦૦૦
(શ્રી રમણ મહર્ષિ નિર્વાણ દિન)

પ્રત : ૧૦૦૦

મુલ્ય : સદ્‌ભાવ

આ પુસ્તક નીચેના સરનામેથી વીના મૂલ્યે મળી શકશે.

શ્રી કરશનદાસ અધારા

શ્રી ૐ શાંતિ આશ્રમ

નવા ઢૂવા, તા. વાંકાનેર, જી. રાજકોટ. પીન કોડ : ૩૬૩ ૬૨૧

वासुदेवेन्द्रयोगीन्द्रं नत्वा ज्ञानप्रदं गुरूम् ।
मुमुक्षुणां हितार्थाय तत्वबोधोभिधीयते ।।१।।
આત્મ જ્ઞાનનું દાન કરનારા ભગવાન શ્રી વાસુદેવ તથા સદ્‌ગુરૂ શ્રી ગોવિંદ ભાગવત્પાદને પ્રેમ પૂર્વક નમન કરીને મુમુક્ષુનાં હિત માટે આ તત્વબોધની રચના કરૂ છું.

साधन चतुष्टय संपन्न अधिकारिणां ।
मोक्ष साधनभूतं तत्वविवेकप्रकारं वक्ष्याम ः ।।
હવે, ચાર સાધનોથી સંપન્ન એવા અધિકારી માટે મોક્ષનાં સાધનરૂપ તત્વનાં વિવેકનો પ્રકાર કહેવામાં આવશે.

साधन चतुष्टयं किम् ?
આ ચાર સાધન તે કયા ?

नित्यानित्य वस्तु विवेकः ।
નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક.

इहामुत्रार्थफलभोगविरागः ।
આ લોક તથા પરલોકનાં સુખભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય.

शम आदि षट् संपतिः ।
શમ—દમ વગેરે ષટ્—સંપતિ.

मुमुक्षुत्वं च इति ।।
તથા મુમુક્ષુપણું.

नित्य अनित्य वस्तु विवेकः कः ?
નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક એટલે કયો ?

नित्य वस्तु अेकं ब्रह्म तद् व्यतिरिक्तं सर्वम् अनित्यम् ।
अयम इव नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।।
એક બ્રહ્મ જ નિત્ય છે. તેના સિવાયનું સર્વ કાંઈ અનિત્ય છે.
આવો વિવેક એ નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેક કહેવાય છે.

विरागः कः ?
વૈરાગ્ય એટલે શું ?

इह स्वर्ग भोगेषु इच्छाराहित्यम् ।।
પૃથ્વી તથા સ્વર્ગનાં સુખ ભોગો માટેનું ઈચ્છારહિતપણું.

शमादि साधन संपतिः काः ?
શમ–દમ વગેરે સાધન સંપતિ કઇ કઇ ?

शमो दमो उपरमस्तितिक्षा
श्रध्धा समाधानं च इति ।।
શમ–દમ–ઉપરતિ–તિતિક્ષા–શ્રદ્ધા અને સમાધાન આ છ ષટ સંપતિ કહેવાય છે.

शमः कः ?
શમ એટલે શું ?

मनोनिग्रहः ।।
મનનો નિગ્રહ કરવો તે.

दमः कः ?
દમ એટલે શું ?

चक्षुः आदि बाह्येन्द्रिय निग्रहः ।।
આંખ–કાન વગેરે બાહ્યેદ્રિન્યોનો નિગ્રહ કરવો તે દમ.

उपरमः कः ?

ઉપરામપણું એટલે શું ?

स्वधर्म अनुष्ठानं इव ।।

સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તે.

तितिक्षा का ?

તિતિક્ષા એટલે શું ?

शीत उष्ण सुख दुःख आदि सहिष्णुत्वम् ।।

ઠંડી–ગરમી, સુખ–દુઃખ વગેરે શાંતિથી સહન કરવા તે.

श्रध्धा कीदृशी ?

શ્રધ્ધાનું સ્વરૂપ શું છે ?

गुरूवेदांत वाक्य आदिषु विश्वासः श्रध्धा ।।

ગુરૂ તથા વેદાંત વાકયો વગેરેમાં વિશ્વાસ હોવો તે.

समाधानं किम् ?
સમાધાન એટલે શું ?

चितैकाग्रता ।।
ચિત્તની એકાગ્રતાને સમાધાન કહેવાય છે.

मुमुक्षुंत्वं किम् ?
મુમુક્ષુપણું એટલે શું ?

मोक्षो मे भूयाद् इति इच्छा ।।
"મારો મોક્ષ થાઓ" એવી ઉત્કંઠા.

एतत् साधन चतुष्टयम् ।।
આ ઉપર કહ્યાં તે ચાર સાધનો મોક્ષ મેળવવા માટે છે.

ततः तत्व विवेकस्य अधिकारिणो भवन्ति ।।
આ પછી તત્વવિવેકનાં અધિકારી થવાય છે.

तत्वविवेकः कः ?

તત્વવિવેક એટલે શું ?

आत्मा सत्यं तद् अन्यत् सर्वम् मिथ्या इति ॥

કેવળ આત્મા સત્ય છે, તે સિવાયનું બધું જ મિથ્યા છે, એવો દ્રઢ નિશ્ચય.

आत्मा कः ?

આત્મા એટલે શું ?

स्थूल सूक्ष्म कारणशरीराद् व्यतिरिक्तः पंचकोशातीतः सन्
अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्दरूपः सन् यस्तिष्ठति स आत्मा ॥

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી નોખો, અન્નમય વગેરે પાંચ કોષોથી પર,
અને જાગૃત-સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ ત્રણે અવસ્થાઓના સાક્ષી
એવો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ વાળો જે છે તે આત્મા કહેવાય છે.

स्थूल शरीरं किम् ?

સ્થુળ શરીર કયું ?

पंचीकृत पंचमहाभूतैः कृतं सत्कर्मजन्यं सुखदुःख आदि भोगायतनं शरीरं,
अस्ति जायते वर्धते विपरिमणते अपक्षीयते
विनश्यतीति षड्विकारवदेतत्स्थूल शरीरम् ।।

પંચીકૃત પાંચ મહાભૂતો વડે સંયોજાયેલુ અને કર્મથી ઉપજેલું તથા સુખ–દુઃખ વગેરે ભોગવવાનું સ્થાન તે સ્થૂલ શરીર કહેવાય છે. જે જણાય છે, જન્મે છે, વધે છે, વિપરિમાણ પામે છે, ઘટવા લાગે છે ને નાશ પામે છે.
આ છ વિકારવાળું સ્થૂલ શરીર કહેવાય છે.

सूक्ष्म शरीरं किम् ?
સૂક્ષ્મ શરીર કયું ?

अपंचीकृतपंचमहाभूतैः कृतं सत् कर्मजन्यं सुखदुःखादि
भोगसाधनं पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंच प्राणादयः
मनश्चैकं बुध्धिश्चैका एवं सप्तदशकलाभिः सह यतिष्ठति तत् सूक्ष्मशरीरम् ।।

અપંચીકૃત મહાભૂતોથી ઉપજેલું તથા પૂર્વના સત્કર્મો થકી નીપજેલું સુખ–દુઃખ વગેરે ભોગોનું સાધન એવું આ સુક્ષ્મ શરીર છે જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, એક મન અને એક બુદ્ધિ એમ સત્તર કલાઓ ધારણ કરીને રહે છે.

श्रोत्रं त्वक् चक्षुः रसना घ्राणं इति पंच ज्ञानेन्द्रियाणि ।।
કાન, ચામડી, આંખ, જીભ અને નાક આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે.

श्रोत्रस्य दिग्देवता ।
કાનનાં દેવતા દિશાઓ છે.

त्वचो वायुः ।
ચામડીનાં દેવતા વાયુદેવ છે.

चक्षुषः सूर्यः ।
આંખના દેવતા સૂર્યદેવ છે.

रसनाया वरूणः ।
જીભનાં દેવતા વરૂણ છે.

घ्राणस्य अश्विनौ ।
નાસિકાનાં દેવતા અશ્વિનીકુમારો છે.

इति ज्ञानेन्द्रियदेवताः ।
આ પ્રમાણે જ્ઞાનેદ્રિન્યોનાં દેવતાઓ હોય છે.

श्रोत्रस्य विषयः शब्दग्रहणं ।
કાનનો વિષય શબ્દ છે.

त्वचो विषयः स्पर्शग्रहणं ।
ચામડીનો વિષય સ્પર્શ છે.

चक्षुषो विषयः रूपग्रहणम् ।
આંખનો વિષય રૂપ છે.

रसनाया विषय रसग्रहणं ।
જીભનો વિષય રસ (સ્વાદ) છે.

घ्राणस्य विषयः गंधग्रहणं इति ।
અને નાકનો વિષય ગંધ છે.

वाक् पाणि पाद पायूपस्थानीति पंचकर्मेन्द्रियाणि ।।
વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે.

वाचो देवता वह्निः ।
વાણીનો દેવ અગ્નિ છે.

हस्तयोरिन्द्रः ।
હાથનો દેવ ઈન્દ્ર છે.

पादयोर्विष्णुः ।
પગનાં દેવ વિષ્ણુ છે.

पायोर्मृत्युः ।
ગુદાનાં દેવ મૃત્યુ (યમ) છે.

उपस्थस्य प्रजापतिः ।
ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય) નાં દેવતા પ્રજાપતિ છે.

इति कर्मेन्द्रियदेवताः ।
આ પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિયોનાં દેવતાઓ છે.

वाचो विषयः भाषणम् ।
વાણીનો વિષય "બોલવું" છે.

पाण्योर्विषयो वस्तुग्रहणम् ।
હાથનો વિષય છેઃ વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું તે.

पादयोर्विषयः गमनम् ।
પગનો વિષય "જવું" તે છે.

पायोर्विषयः मलत्यागः ।
ગુદાનો વિષય મળત્યાગ છે.

उपस्थस्य विषयः आनंद इति ।।
અને ઉપસ્થનો વિષય આનંદ છે.

कारण शरीरं किम् ?

કારણ શરીર કોને કહેવાય ?

अनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपं शरीरद्वयस्य कारण मात्रं
सत्स्वरूपाऽज्ञानं निर्विकल्परूपं यदस्ति तत् कारणशरीरम् ।।

જે અનિર્વાચ્ય (કહી શકાય નહીં એવું), અનાદિ અવિદ્યા (માયા) રૂપ, સ્થુળ અને સુક્ષ્મ એમ બે શરીરનાં કારણ રૂપ, પોતાના સત્ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જે નિર્વિકલ્પરૂપ છે તેને કારણ શરીર કહેવામાં આવે છે.

अवस्थात्रय किम् ?

ત્રણ અવસ્થા તે કઈ કઈ ?

जाग्रत्स्वप्न सुषुप्त्यवस्थाः ।

જાગ્રત, સ્વંપ્ન અને સુષુપ્તિ.

जाग्रदवस्था का ?

જાગૃત અવસ્થા કઈ ?

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयैश्च ज्ञायत इति यत सा जाग्रदवस्था ।।
જે અવસ્થામાં કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા શબ્દ ઇત્યાદિ વિષયો અનુભવાય છે
તે અવસ્થાને જાગૃત અવસ્થા કહે છે.

स्थूल शरीराभिमानी आत्मा विश्व इति उच्यते ।।
સ્થૂલ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા આત્માને ''વિશ્વ'' કહેવાય છે.

स्वप्नावस्था केति चेत् ?
સ્વપ્ન અવસ્થા એટલે કઇ અવસ્થા ?

जाग्रदवस्थायां यद् दृष्टं यद् श्रुतं तज्जनि तवासनया
निद्रासमये यः प्रपंचः प्रतीयते सा स्वप्नावस्था ।।
જાગ્રત અવસ્થામાં જે કાંઇ જોયુ કે સાંભળ્યું હોય તે થકી ઉપજેલી વાસના દ્વારા
નિદ્રા વખતે જે પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે અવસ્થાને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે.

सूक्ष्मशरीर अभिमानी आत्मा तैजस इति उच्यते ।।
સૂક્ષ્મ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા આત્માને ''તૈજસ'' કહેવામાં આવે છે.

अतः सुषुप्त्यवस्था का ?
તો પછી સુષુપ્ત અવસ્થા કઇ ?

अहं किमपि न जानामि सुखेन मया निद्रानुभूयत इति सुषुप्त्यवस्था ।।
જે અવસ્થા વિશે પાછળથી એમ કહેવાય કે –'હું કાંઇ જાણતો નહોતો,
હું સુખેથી ગાઢ નિદ્રામાં સુતો હતો'– એ અવસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવાય છે.

कारण शरीराभिमानी आत्मा प्राज्ञ इति उच्यते ।।
કારણ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા આત્માને ''પ્રાજ્ઞ'' કહેવામાં આવે છે.

पंच कोशाः के ?
પાંચ કોશ તે કયા કયા ?

अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनंदमयः च इति ।।
અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશ.

अन्नमयः कः ?
અન્નમય કોશ કયો ?

अन्नरसेनैव भूत्वा अन्नरसेनैव वृध्धिं प्राप्य अन्नरूप पृथिव्यां यत् विलीयते तत् अन्नमयः कोशः स्थूल शरीरम् ।।

જે અન્નના રસથી ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નનાં રસથી વૃદ્ધિ પામે છે અને અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં અંતે વિલીન થાય છે તે અન્નમય કોશ આ સ્થૂલ શરીર જ છે.

प्राणमयः कः ?

પ્રાણમય કોશ કયો ?

प्राणाद्याः पंचवायवः वागादीन्द्रियपंचकं प्राणमयः कोश : ।।

પ્રાણ–અપાન–વ્યાન–ઉદાન તથા સમાન એ પાંચ વાયુઓ અને વાણી–હાથ–પગ–ગુદા તથા ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને પ્રાણમય કોશ કહે છે.

मनोमयः कोशः कः ?

મનોમય કોશ કયો કહેવાય ?

मनश्च ज्ञानेन्द्रियपंचकं मिलित्वा यो भवति स मनोमयः कोश : ।।

મન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો આંખ–કાન–નાક–જીભ અને ત્વચા મળીને જે બને છે તેને મનોમય કોશ કહે છે.

विज्ञानमयः कः ?
વિજ્ઞાનમય કોશ એટલે શું ?

बुध्धिश्च ज्ञानेन्द्रियपंचकं मिलित्वा यो भवति स विज्ञानमयः कोश : ।।
બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમય કોશ બને છે.

आनन्दमयः कः ?
આનંદમય કોશ કયો ?

एवमेव कारणशरीरभूताविद्यास्थ मलिनसत्वं
प्रियादिवृति सहितं सत् आनंदमयः कोशः ।।
કારણશરીર રૂપી અવિદ્યામાં રહેલો મલિન સત્વગુણવાળો–જેમાં પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ જેવી વૃતિઓ રહેલી હોય છે-તે આનંદમય કોશ કહેવાય છે.

(ગમતી વસ્તુનાં વિચાર કે દર્શનથી થતા આનંદને 'પ્રિય' કહેવાય છે.
ગમતી વસ્તુની પ્રપ્તિથી થતા આનંદને "મોદ" કહે છે.
ગમતી વસ્તુનાં ભોગવટાથી થતા આનંદને પ્રમોદ કહે છે.)

एतत् कोश पंचकं ।।

આ પ્રમાણે પાંચ કોશો છે.

मदीयं शरीरं मदीयाः प्राणाः मदीयं मनश्च मदीया बुध्धिः मदीयं ज्ञानमिति स्वेनैव ज्ञायते । तद्यथा मदीयत्वेन ज्ञातं कटककुंडलगृहादिकं स्वस्माद्भिन्नं तथा पंचकोशादिकं मदीयत्वेन ज्ञातमात्मा न भवति ।।

આ પાંચ કોશો મારુ શરીર, મારા પ્રાણ, મારું મન, મારી બુદ્ધિ અને મારુ અજ્ઞાન એમ પોતાના વડે જ જણાય છે. જેવી રીતે પોતાના વડે જણાયેલા કડું, કુંડલ અને ગૃહ વિગેરે પોતાનાથી ભિન્ન છે તેવી રીતે આ પાંચ કોશ વિગેરે પણ મારાથી ભિન્ન છે, આત્મા નથી.

आत्मा तर्हि कः ?

ત્યારે આત્મા કયો ?

सच्चिदानंद स्वरूपः ।।

આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

सत् किम् ?

સત્ એટલે શું ?

कालत्रयेऽपि तिष्ठतीति सत् ।।
ભૂત–વર્તમાન અને ભવિષ્ય આ ત્રણેય કાળમાં જે અચલ છે તે સત્ કહેવાય છે.

चित् किम् ?
ચિત્ત એટલે શું ?

ज्ञान स्वरूपः ।।
જ્ઞાનસ્વરૂપ તે ચિત્ત.

आनंदः कः ?
આનંદ કયો ?

सुख स्वरूपः ।।
સુખ સ્વરૂપ તે આનંદ.

एवं सच्चिदानंद स्वरूपं स्वात्मानं विजानीयात् ।।
આ રીતે પોતાના આત્માને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ જાણવો.

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्ति प्रकारं वक्ष्यामः ।।
હવે ચોવીશ તત્ત્વોની ઉત્પતિની વાત કહેવાય છે.

ब्रह्माश्रया सत्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति ।।
બ્રહ્મનાં આશ્રયે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમો ગુણ રૂપે માયા રહેલ છે.

तत आकाशः संभूतः ।
આ માયામાંથી આકાશ જન્મ્યું.

आकाशद् वायुः ।
આકાશમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો.

वायोस्तेजः ।
વાયુમાંથી તેજ (અગ્નિ) ઉત્પન્ન થયું.

तेजस आपः ।
અગ્નિમાંથી પાણી પેદા થયું.

अद्भयः पृथिवी ।
જલમાંથી પૃથ્વી ઉદભવી.

एतेषां पंचतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य सात्विक अंशात् श्रोत्रेन्द्रियं संभूतम् ।।
આ પાંચ તત્વોમાંથી આકાશનાં સાત્વિક અંશમાંથી કાન બન્યા.

वायोः सात्विक अंशात् त्वक् इन्द्रियं संभूतम् ।।
વાયુનાં સાત્વિક અંશમાંથી ત્વચા થઇ.

अग्नेः सात्विक अंशात् चक्षुरिन्द्रियं संभूतम् ।।
અગ્નિનાં સાત્વિક અંશમાંથી આંખો બની.

जलस्य सात्विक अंशात् रसनेन्द्रियं संभूतम् ।।
પાણીનાં સાત્વિક અંશમાંથી જીભ બની.

पृथिव्याः सात्विक अंशात् घ्राणेन्द्रियं संभूतम् ।।
પૃથ્વિનાં સાત્વિક અંશમાંથી નાક બન્યું. (ઘ્રાણેન્દ્રિય)

एतेषां पंचतत्त्वानां समष्टि सात्विक अंशात् मनो बुध्धि
अहंकार चितान्तः करणानि संभूतानि ।।
આ પાંચ તત્વોના સમસ્ત સાત્વિક અંશમાંથી મન–બુધ્ધિ-ચિત્ત અને
અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણ બન્યા.

संकल्पविकल्पात्मकं मनः ।।
સંકલ્પ વિકલ્પ થવા એ મન છે.

निश्चयात्मिका बुध्धिः ।।
નિર્ણય લેવો તે બુધ્ધિ.

अहंकर्ता अहंकारः ।।
'મેં કર્યું' તે અહંકાર.

चिन्तनकर्तृ चितम् ।।
ચિંતન કરે તે ચિત્ત.

मनसो देवता चंद्रमाः ।।
મનનો દેવતા ચંદ્ર છે.

बुध्धे ब्रह्मा ।।
બુધ્ધિનો દેવતા બ્રહ્મા છે.

अहंकारस्य रूद्रः ।।
અહંકારના દેવતા શંકર છે.

चितस्य वासुदेवः ।।
ચિતનાં દેવતા વિષ્ણુ છે.

एतेषां पंच तत्वनां मध्ये आकाशस्य राजस अंशात् वागिन्द्रियं संभूतम् ।।
આ પાંચ તત્વોમાંથી આકાશનાં રજોગુણી અંશમાંથી વાણી ઉપજી.

वायोः राजस अंशात् पाणीन्द्रियं संभूतम् ।।
વાયુનાં રજોગુણી અંશમાંથી હાથ બન્યા.

वह्नेः राजस अंशात् पादेन्द्रियं संभूतम् ।।
અગ્નિનાં રજોગુણી અંશમાંથી પગ બન્યા.

जलस्य राजस अंशात् उपस्थेन्द्रियं संभूतम् ।।
પાણીનાં રજોગુણી અંશમાંથી જનનેન્દ્રિય બની.

पृथिव्या राजस अंशात् गुदा इन्द्रियं संभूतम् ।।
પૃથ્વિનાં રજોગુણી અંશમાંથી ગુદા બની.

एतेषां समष्टि राजस अंशात् पंचप्राणाः संभूताः ।।
આ પાંચે તત્વોના સમસ્ત રજોગુણી અંશમાંથી પાંચ પ્રાણ બન્યા.

एतेषां पंच तत्वनां तामस अंशात् पंचीकृत पंच तत्वानि भवन्ति ।।
આ પાંચ તત્વોનાં તમોગુણી અંશમાંથી પાંચ પંચીકૃત સ્થૂળ તત્વો બન્યા.

पंचीकरणं कथम् इति चेत् ?
પંચીકરણ કઇ રીતે થાય છે ?

एतेषां पंचमहाभूतानां तामस अंश स्वरूपं एकमेकं भूतं द्विधा विभज्य अेकमेकं अर्धम् पृथक तूष्णीं व्यवस्थाप्य अपरमपरम् अर्धम् चतुर्धा विभज्य स्वार्धमन्येषु अर्धेषु स्वभागचतुष्टय संयोजनं कार्यम् ।। तदा पंचीकरणं भवति ।।
આ પાંચ મહાભૂતોનાં તામસ અંશમાંથી એક એક સ્થૂળ ભૂતનાં બે ભાગ કરીને એમાંના એક ભાગને પૃથક અકબંધ રાખીને બાકીનાં અડધીયાનાં ચાર ભાગ કરીને પોતાના અડધીયાને બીજાનાં અડધીયામાં પોતાના ચાર ભાગ વડે જોડવાનું કરે ત્યારે પંચીકરણ થાય છે.

દા.ત.

પંચીકૃત આકાશ = ૧/૨ આકાશ + ૧/૮ વાયુ + ૧/૮ અગ્નિ + ૧/૮ જળ + ૧/૮ પૃથ્વી
પંચીકૃત વાયુ = ૧/૨ વાયુ + ૧/૮ આકાશ + ૧/૮ અગ્નિ + ૧/૮ જળ + ૧/૮ પૃથ્વી
પંચીકૃત અગ્નિ = ૧/૨ અગ્નિ + ૧/૮ આકાશ + ૧/૮ વાયુ + ૧/૮ જળ + ૧/૮ પૃથ્વી
પંચીકૃત જળ = ૧/૨ જળ + ૧/૮ આકાશ + ૧/૮ વાયુ + ૧/૮ અગ્નિ + ૧/૮ પૃથ્વી
પંચીકૃત પૃથ્વી = ૧/૨ પૃથ્વી + ૧/૮ આકાશ + ૧/૮ વાયુ + ૧/૮ અગ્નિ + ૧/૮ જળ

एतेभ्यः पंचीकृत पंच महाभूतेभ्यः स्थूल शरीरं भवति ।।
આ રીતે પંચીકૃત પાંચ મહાભૂતોમાંથી સ્થૂળ શરીર બને છે.

एवं पिंड ब्रह्माण्डयोरैक्यं संभूतम् ।।
આ રીતે પીંડ તથા બ્રહ્માંડનું ઐકય સંભવે છે.

स्थूल शरीराभिमानि जीवनामकं ब्रह्मप्रतिबिंबं भवति ।।
સુક્ષ્મ શરીરમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે સ્થૂળ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય
અનુભવે ત્યારે તેને 'જીવ' એ નામે ઓળખવામાં આવે છે.

स एव जीवः प्रकृत्या स्वस्मात् ईश्वरं भिन्नत्वेन जानाति ।।
આ જીવ સ્વાભાવિકપણે જ ઇશ્વરને પોતાથી ભિન્ન જાણે છ

अविद्या उपाधिः सन् आत्मा जीव इत्युच्यते ।।
અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો થવાથી આત્મા 'જીવ' કહેવાય છે.

मयोपाधिः सन् ईश्वर इति उच्यते ।।
માયા રૂપ ઉપાધિવાળો થવાથી આત્મા 'ઇશ્વર' કહેવાય છે.

एवं उपाधिभेदात् जीव ईश्वर भेद दृष्टिः यावत्पर्यन्तं तिष्ठति
तावत्पर्यन्तं जन्ममरणादि रूप संसारो न निवर्तते ।।
આવી જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચેની ભેદ દ્રષ્ટિ જયાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી
જન્મ મરણ રૂપ સંસાર નિવૃત થતો નથી.

तस्मात् कारणान्न जीव ईश्वरयोः भेदबुद्धिः स्वीकार्या ।।
આ કારણથી જીવ-ઇશ્વર વચ્ચે ભેદબુદ્ધિ સ્વિકારવા યોગ્ય નથી.

ननु साहंकारस्य किंचिज्ज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य
तत्वमसीति महावाक्यात् कथम् अभेदबुध्धिः स्यादुभयोः विरूध्ध धर्माकान्तत्वात् ।।
જીવ અહંકારી અને અલ્પજ્ઞ છે. જયારે ઇશ્વર અહંકાર રહિત તથા સર્વજ્ઞ છે.
તો પછી પરસ્પર વિરૂધ્ધ ધર્મવાળા જીવ અને ઇશ્વરની 'तत् त्वम् असी '
મહાવાકય થકી અભેદબુદ્ધિ કેમ કરીને થાય ?

इति चेन्न ।
તમે શંકા કરો છો એવું નથી.

स्थूल सूक्ष्म शरीराभिमानी 'त्वं' पद वाच्यार्थः ।

उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशा संपन्नं शुध्धं चैतन्यं 'त्वं' पद लक्ष्यार्थः ।।

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરનાં અભિમાનવાળો જીવ 'त्वं' (તું) પદનો વાચ્યાર્થ છે અને ઉપાધિમુકત સમાધિ દશા સંપન્ન શુધ્ધ ચૈતન્ય 'त्वं' (તું) પદનો લક્ષ્યાર્થ છે.

एवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ईश्वरः 'तत्' पद वाच्यार्थः ।।

આજ રીતે સર્વજ્ઞપણું વગેરે વિશેષણવાળો ઈશ્વર 'तत्' (તે) પદનો વાચ્યાર્થ છે.

उपाधिशून्यं शुध्ध चैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः ।।

અને ઉપાધિ રહિત શુધ્ધ ચૈતન્ય 'तत्' (તે) પદનો લક્ષ્યાર્થ છે.

एवं च जीव ईश्वरयो चैतन्यरूपेणाभेदे बाधकाभावः ।।

આમ, જીવ અને ઈશ્વરનાં ચૈતન્ય અભેદ છે એમ સિધ્ધ થાય છે.

एवं च वेदान्तवाक्यैः सदगुरूपदेशेन च सर्वेष्वपि भूतेषु
येषां ब्रह्मबुध्धिः उत्पन्ना ते जीवनमुक्ताः इति अर्थः ।।

આ રીતે, સદગુરૂનાં ઉપદેશ–વચનો તથા વેદાંત વાકયોથી જેમને સર્વભૂતો માં બ્રહ્મ બુદ્ધિ જન્મી છે તે 'જીવન મુકત' કહેવાય છે.

ननु जीवनमुक्तः कः ?

(શંકા) ખરેખર જીવનમુકત કોણ ?

यथा देहोऽहं पुरूषोऽहं ब्राह्मणोऽहं शुद्रोऽहमस्मीति दृढ निश्चयः तथा
नाहं ब्राह्मणः न शुद्रः न पुरूषः किन्तु असंगो सच्चिदानंद स्वरूपः प्रकाशरूपः सर्व
अन्तर्यामी चिदाकाशरूपोऽस्मीति दृढ निश्चय रूपः अपरोक्ष ज्ञानवान् जीवनमुक्तः ।।
જેવી રીતે "હું દેહ છું", "હું પુરૂષ છું", "હું બ્રાહ્મણ છું", "હું શુદ્ર છું" એવો દ્રઢ નિશ્ચય અજ્ઞાનીને
હોય છે એવો દ્રઢ નિશ્ચય કે "હું બ્રાહ્મણ નથી", "હું શુદ્ર નથી", "હું પુરૂષ નથી", પરંતુ "અસંગ
સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકાશરૂપ સર્વનો અંતર્યામી ચિદાકાશ રૂપ છું".
એવો અપરોક્ષ જ્ઞાનવાન ખરેખર જીવનમુકત છે.

ब्रह्मैवाहमस्मीति अपरोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबंधविनिर्मुक्तः स्यात् ।।
"હું બ્રહ્મ છું", એવા અપરોક્ષ જ્ઞાન વડે જ્ઞાની સમસ્ત કર્મ બંધનોથી મુકત થાય છે.

कर्माणि कतिविधानि सन्तीति चेत् आगामि संचित प्रारब्धभेदेन त्रिविधानि सन्ति ।।
કર્મો કેટલા પ્રકારનાં એમ જો પૂંછતા હો તો સાંભળો. કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં છે :
આગામી, સંચિત અને પ્રારબ્ધ.

ज्ञानोत्पत्यनंतरं ज्ञानिदेहकृतं पूण्य पापरूपं कर्म यदस्ति तत् आगामीत्यभिधीयते ।।
જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીનાં દેહ વડે જે પાપ–પૂણ્ય થાય તે આગામી કર્મ કહેવાય છે.

संचितं कर्म किम् ?
સંચિત કર્મ કયું ?

अनन्तकोटिजन्मनां बीजभूतं सत् यत्कर्मजातं
पूर्वार्जितं निष्ठति तत् संचितं ज्ञेयम् ।।
અનંત કરોડો જન્મોનાં બીજ રૂપ જે કર્મોનો સમૂહ પહેલાનાં જન્મો દરમ્યાન
સંપાદન કરેલ છે તે સંચિત કર્મ કહેવાય છે.

प्रारब्ध कर्म किमिति चेत् ?
પ્રારબ્ધ કર્મ કયા કયા ?

इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एवं सुखदुःखादि प्रदं यत्कर्म तत्
प्रारब्धं भोगेन नष्टं भवति । प्रारब्ध कर्मणां भोगादेव क्षय इति ।।
આ શરીર પેદા કરીને જીવન દરમ્યાન સુખ–દુઃખ આપનારા કર્મ તે પ્રારબ્ધ કર્મ
કહેવાય છે. પ્રારબ્ધકર્મોનો ક્ષય ભોગવવાથી જ થાય છે.

संचितं कर्म ब्रह्मैवाहमिति निश्चयात्मक ज्ञानेन नश्यति ।।
સંચિત કર્મ 'હું બ્રહ્મ છું' એવા દ્રઢ નિશ્ચયવાળા જ્ઞાનથી નાશ પામે છે.

आगामि कर्म अपि ज्ञानेन नश्यति किंच आगामि कर्मणां नलिनी
दलगतजलवत् ज्ञानिनां सम्बन्धो नास्ति ।।
આગામી કર્મો પણ 'હું બ્રહ્મ છું' એવા જ્ઞાનથી નાશ પામે છે.
અર્થાત જેમ કમળની પાંખડી પર રહેલું પાણી એને સ્પર્શ કરતું નથી એમ
જ્ઞાનીને આગામિકર્મો સાથે સંબંધ નથી.

किंच ये ज्ञानिनं स्तुवन्ति भजन्ति अर्चयन्ति तान्प्रति
ज्ञानिकृतं आगामि पुण्यं गच्छति ।।
ઉપરાંત જેઓ આત્મજ્ઞાનીની સ્તુતિ કરે છે કે સેવા પૂજા કરે છે
તેમના તરફ જ્ઞાનીનું આગામી પૂણ્ય જાય છે.

ये ज्ञानिनं निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान्प्रति ज्ञानी
कृतं सर्वम् आगामि क्रियमाणं यदवाच्यं कर्म पापात्मकं तद् गच्छति ।।
અને જેઓ જ્ઞાનીની નિંદા કરે કે દ્વેષ કરે કે દુઃખ આપે તેમના પ્રતિ
જ્ઞાનીનું આગામી પાપકર્મ જાય છે.

तथा च आत्मवित् संसारं तीर्त्वा ब्रह्मानंदमिहैव प्राप्नोति ।।
આ રીતે સંસાર તરી ગયેલો આત્મજ્ઞાની અહિં જ બ્રહ્માનંદને પામે છે.

तरति शोकम् आत्मवित् इति श्रुतेः ।।
શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે આત્મજ્ઞાની શોકને તરી જાય છે.

तनु त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहे अथवा ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ।।
इति स्मृतेश्च ।।
આત્મજ્ઞાની કાશીમાં દેહ છોડે કે ચાંડાલને ઘરે તે મુકત જ છે એમ સ્મૃતિ પણ કહે છે.

इति श्रीमद् परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद् शंकराचार्य विरचितः
श्री तत्वबोधः संपूर्ण : ।।
આ રીતે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે વિરચિત તત્ત્વબોધ સમાપ્ત.

ૐ નમો ભગવતે શ્રી રમણાય

Arunachala !
Thou dost root out
The Ego of those who meditate
on thee in the heart, oh Arunachala !